

A SZOCIALISTA ÉPÍTÉSZET PROBLÉMÁI MAGYARORSZÁGON A FELSZABADULÁS UTÁN

A két világháború közötti korszak azon kevesek egyike a magyar művészet történetében, amikor alkotóink cselekvő részesei a születő új megteremtésének. Az építészetben – Sigfried Giedion Major Máté által továbbfejlesztett megfogalmazása szerint – akkortól számíthatjuk a döntő, máig ható fordulatot, amikor a kitűzött célok eléréséhez és a rendelkezésre álló eszközök felhasználásához megtalálják a módszert. Ez az ún. 4 európai gócban, majd a közös céljaik és eszméik alapján létrejövő CIAM-ban történik.

E mozgalmak mindegyikében jelentős szerepet játszottak magyar művészek, teoretikusok: Huszár Vilmos festő a De Stijl elismert tagja, Mácza János nevét pedig elég e körben megemlítenem. Le Corbusier irodájában dolgozott Wanner János, Weltzl János és ifj. Dávid Károly, utóbbi kettő – más-más módon – fontos szerepet játszott szocialista építészetünk alakításában. Legjelentősebb azonban a náci által "elfajzott"-nak ítélt dessau Bauhausban működő magyarok munkássága: Moholy-Nagy László és Breuer Marcell ma már az egyetemes művészettörténet által számontartott művész, Molnár Farkas és Weiner Tibor pedig az 1930-as, illetve az 1950-es években vezető szerepet játszott szocialista építészetünk alakításában.

A CIAM magyar csoportját Gropius egyik legkedvesebb tanítványa, Molnár Farkas hozta létre, de a csoport törzsét alkotók között is többen a dessau intézményhez kötődtek valamiképpen. 10 éves, 1928–1938 közötti munkásságuk két – elméleti-agitativ, valamint gyakorlati – szakasza körül – főleg a szocialista építészet születése szempontjából – az előbbi a fontosabb: megjelenik a társadalmi elkötelezettség csirája, a minden egyes emberről, az ún. "egzisztenzminimum"-ról való gondoskodás elve. Miután gyakorlati munkásságuk – mintegy 50 publikált épület, többnyire villák, bérvillák – művészetük hazai és a szövetséges országokban való "kompromittáltsága" miatt nem jelentős, a vizsgált téma szempontjából legfontosabb az a három kiállítás, melyet 1931–1932 folyamán szerveztek. Ezek Kolház és Kolváros terveiktől egy nyílt társadalombírálathoz vezettek: utolsó kiállításukon nemcsak a kül- és belváros, a szegények és gazdagok építészetét és annak szociális, higiéniai és egyéb következményeit mutatták be, hanem párhuzamot is vontak a világ első szocialista állama és a Horthy Magyarország ilyen jellegű viszonyai között. A rendőrség természetesen elkobozta az anyagot s a kiállítás szervezői, azaz a csoport tagjai ellen eljárás indult. S bár az ítélet jelképes volt, megélhető

és megítélési problémákat eredményezett, ami a többségében nem szilárd politikai meggyőződésű csoport felbomlásához vezetett.

A szociáldemokrata Fischer József és az illegális kommunista – a Szocialista Képzőművészek Csoportja létrehozásában is résztvevő – Major Máté azonban 3 társukkal, akik nem tartoztak a csoporthoz, tovább folytatták az új építészeti magyarországi orgánumának, a Tér és Formának szerkesztését a nyilas hatalomátvételig, majd a felszabadulás után. A lap ebben az időben – kimondva-kimondatlanul, szakmai téren – legális ellenzéki orgánummá vált, helyt adott az ellenzékhez tartozó képzőművészeknek is. Ennek a folyamatnak a kiteljesedését jelenti a lap szerkesztőinek 1944 októberében megfogalmazott, de már csak a felszabadulás után napvilágot látott deklarációja, amely az új Magyarország első építészeti elméleti dokumentuma. Egyben a magyar építészeti első és egyetlen potenciális programja, demokratikus és dialektikus program, ami törvényszerűen vezetett a demokratikus erők és a haladó építészeti egymásra találásához, az új építészeti elméleti és gyakorlati primátusához a felszabadulást követő években.

Amikor azonban megnyílik az út – mint azt deklarációjukban kijelentik – "egy haladottabb társadalmi és gazdasági rend" felé, amelyben építészeti ideáljait maradéktalanul megvalósíthatják, kiderül, hogy különbözőképpen értelmezik ezt a rendet. Így nemcsak azon a kiábránduláson kell túltennie magát a haladó építészeti kis csapatának, hogy új, nagy, lelkesítő feladatok helyett a romeltakarítás, az anyaghasznosítás és az épületek megerősítésének hétköznapi gondjai szakadnak rá, hanem viszonylag korán, már 1946-ban, a politikai, világnézeti és szakmapolitikai szakadás terheit is viselnie kell.

Magyarországon ebben az időben nincs építőipar és nincs állami tervezés. A feladatok pedig megoldhatatlanok nélkülük. Az építőipar megteremtése "csak" gazdasági-szervezési feladat, a tervezés kérdése sokkal több. Így az új építészeti elveit ismertető és igazát bizonyító írások jelentősége a legnagyobb a felszabadulást követő években. Kezdetben főleg azért, mert a magyar építészeti többsége a két világháború közötti, az uralkodó osztályok érdekeit szolgáló, eklektizáló, hamis építészeten nevelkedett, egy csoportja pedig – a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően – csak formai oldalról közeledett ehhez az építészethez, a művészet "politikamentességét" hangoztatva. Ezek az építészeti koalíciós harcok időszakában a – multból többek között opportunizmusát megőrző – szociáldemokrata építészfrakció derékhadát alkotják. A Tér és Forma e frakció lapjává válik, a kommunisták – és nem csak ők – már csak szükségből és a hivatali alárendeltség kötelezettségei miatt irnak a lapban.

Ahhoz, hogy az új építészeti igazi elveit megvédjék, új orgánumra van szüksége a deklaráció három aláírójának kiválásával meggyengült, de az új építészeti nagy tekintélyű magyarországi képviselőjével, Kozma Lajossal és a Szovjetunióból hazatért Perényi Imrével, valamint Weiner Tiborral, Perczel Károllyal megerősödött, javarészt fiatalokból álló kommunista csoportnak. Így jön létre az Új Építészeti című lap és köre, amely a politikai fordulatot követő felosztásáig következetesen, a szükségletek és lehetőségek figyelembevételével száll sikra az új társadalmi rend igényeit kielégítő új építészetiért.

Azok a viták, amelyek a két csoport között folynak, kezdetben inkább serkentőek, mint visszahúzóak, de nem tisztázzák egyértelműen a "hogyan tovább" kérdést. Így a fokozatosan terebélyesedő állami tervezés a mult terheit hordozó s a jövőt nem

lító vagy attól elzárkózó építészek sokaságát kell foglalkoztassa. Pedig 1947–1948-ban már nagy feladatokat kell megoldani: meg kell kezdeni a lakásépítés tipizálását, kulturális és szociális létesítmények egész sorának építését. Az egyre növekvő számú feladat hatására a tervező intézetek sejtyszerűen osztódnak, s bekövetkezik az az idő, amikor a haladó, tisztán látó építészek – bár vezető beosztásában vannak – képtelenek átfogni, irányítani és ellenőrizni a tervezést, gátat szabni a később oly sokszor felhánytorgatott, valóban jelentkező formalista megoldásoknak. Sokréti feladataik – természetesen részt vesznek az új generáció nevelésében is – teljesen lekötik őket, s nem vagy csak alig figyelnek azokra a változásokra, amelyek a munkáshatalom szilárdulásával párhuzamosan ideológiai és kulturális téren jelentkeznek, a két munkáspárt egyesülése és győzelme után pedig dominálónvá válnak. Így váratlan az a támadás, amely az Új Építészet Köre munkásságának csúcspontján, az "Új Csepel a dolgozók városa" című kiállítás kapcsán belülről, a magyar építészeti tervezés vezetője, Perényi Imre részéről éri őket. Kritikájában először bukkan fel a szocialista realizmus fogalma, először bélyegzik kozmopolitának s nevezik a tömegek számára érthetetlennek az új építészetet.

Az ekkor meginduló elméleti küzdelem – bár az új építészet képviselői jó felkészültségű szakemberek – a taktika tisztázatlansága miatt helytelen irányba folyik. Pontosabban egy alkalommal szélesebb körű nyilvános vita bontakozik ki az új szakmai folyóirat hasábjain. (Az 1949-ben formális indokokkal megszüntetett Új Építészet helyét egy, úgy mond, "az építészet egészét képviselő" lap, az Építészet-Építés vette át, amelynek címe – jellemző módon – már a második számtól Építés-Építészté változott!) Ez az 1949-es ún. "Formalizmus vita", amelyben az új építészet képviselői és eszmei támogatói rádöbbennek arra, hogy milyen torzulásokon mentek át a 20-as, 30-as évek kezdeményezései, hogy a kapitalista társadalom – felismerve a benne rejlő veszélyeket – hogyan kényszerítette saját szolgálatába annak elveit. E tények, valamint annak felismerése, hogy a társadalmi változás által hirtelen megnőtt igények azonnali vagy rövid időn belüli kielégítése nemcsak szakmai, de gazdasági szempontok miatt is lehetetlen, potenciálisan magában rejti a változtatás lehetőségét is. S bár e vitával megteremtődik az új építészet új társadalmi-gazdasági körülmények között való alkalmazásának feltétele, a vitát elvágó dokumentum, "A kommunista magyar építészek határozata", amely kiméletlen harcot hirdet a formalizmus, kozmopolitizmus ellen, ennek lehetőségét a minimálisra csökkenti. A vitát követően pedig már nem a szakmán belül, hanem Perényi cikkével a párt központi lapjában éri a következő támadás ezt az építészetet. Noha képviselői sikeresen megvívják csatájukat az építészet politikamentességét hirdető ellen, maguk is abba a hibába esnek, hogy figyelmen kívül hagyják nemcsak a világpolitikai helyzetet és a korszakra egyre jellemzőbb vezetési és propaganda stílust, de marxista felkészültségük hiányosságai miatt a proletárdiktatura kezdeti szakaszának szükségszerű kényszerhelyzeteit is. A konkrét helyzet konkrét elemzése nélkül vitáznak, s ezzel nemhogy megakadályoznák a – többségük számára egyébként is nagyrészt ismeretlen – fordulatot, de eljátsszák az egészséges kompromisszum lehetőségét is, részben saját magukat rekesztik az építészet egészének perifériájára.

A kulturpolitikai változások utolsó láncszemét jelenti az építészeti fordulat éve, 1951 áprilisban a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Kul-

turpolitikai Munkaközössége rendez vitát a két irányzat zászlóvivőjének, Major Máténak és Perényi Imrének vitairata alapján, majd ennek eredményei nyomán, az év őszén kerül sor a Magyar Építőművészek I. Kongresszusára, a Szövetség és a legeslegújabb folyóirat létrehozására. Az említett vitát eredményessé tulajdonképpen csak a két zárszó, Révai Józsefnek, az MDP PB tagjának, a KV titkárnak és Horváth Mártonnak, az MDP KV Agit. Prop. Osztálya vezetőjének zárszava teszi.

A szocialista realizmus minden művészetre érvényes alaptétele Magyarországon is Sztálinnak a nyelvtudományi vitában megfogalmazott axiomája: szocialista tartalom, nemzeti forma. A szocialista tartalom keresése nem különbözik a többi szocialista ország törekvéseitől, a nemzeti forma kérdése azonban – természetesen, legalábbis részben – egyedi. Szorosan kapcsolódik a haladó hagyományok problémaköréhez: a magyar klasszicizmus nemcsak a reformkor, a XIX. századi polgári változások korának művészete nálunk, hanem a függetlenségi harcé, az 1848–1849-es forradalomé és szabadságharcé is. Ráadásul hatására egy sajátos, félig-meddig népi épülettípus, a falusi kismemesi kuria is kialakul. Így a magyar klasszicista építészet mindenben megfelel a dogmává meredő hármaskövetelménynek: klasszikus, népi és haladó. Révai, aki a vitában érzi az építészek idegenkedését, bizonytalanságát, rá is mutat: a haladó hagyományok tisztelete és felhasználása nem azonos a formai másolással! Ez azonban ritka kivételektől eltekintve nem válik gyakorlattá. Nehezen is válhatna azzá, hiszen egyrészt sok olyan – egyébként kiváló mesterségbeli tudással rendelkező – építész jut vezető szerephez, aki a polgári eklektikán nevelkedett – s ráadásul néhányuk politikai multja sem tiszta! Mások minden meggyőződés nélkül követik a deklarált irányelveket. Az igazán alkotó szándékkal készülő tervek és elméleti megnyilatkozások pedig – a legjobb példa Weiner Tibor Sztálinvárosa – olyan szakmai-politikai torturán, az előbb említettek és reflektorfényben levő, vezető szakmapolitikusok olyan dogmatikus kritikaözönén mennek át, amelyből mind a terv, mind az alkotó összetörve kerül ki. Néha-nyan a visszavonulást választják, mások a skandináv romantika felé keresik a kiutat.

Ugyanakkor az építőipar gyors fejlesztése sem sikerül, a tipizálás és előregyártás csak az ipari építészet területén hoz igazi eredményeket. A nagy program – agrár országból ipari-agrár országgá válni, megteremteni a magyar nehézipart – nem tűr cirádát, csak racionalitást és a dolgozó ember valóságos figyelembevételét. 1957-ben éppen az ipari építészet területén elért eredményekért adományozza az UIA Magyarországnak a Perret-díjat.

Ez az az alap, amelyre a magyar építészet új, máig tartó korszakát lehet alapozni. Mert bár már az 1954-es MÉSZ tanácskozás rámutat az elkövetett hibák egy részére, s az 1955-ös, a moszkvai építőipari konferencián elhangzott Hruscsov beszéd végleg tisztázza – igaz, a problémának szigorúan ipari, gazdasági oldaláról szemlélve – eme építészet életképtelenségét, a sorok és gondolatok rendezését hátráltatják 1956 eseményei. Az ún. szocreál korszak eredményei közül – túl a felépült sok lakó-, köz- és ipari épületen – főleg kettőt kell kiemelni: a városépítészet, az urbanisztikai szemlélet kialakulását és az építészet művészet voltának elismerését, nyilvánosságát.

Az utóbbi 20 évben sokkal inkább a fizikai igények kielégítése és a gazdasági lehetőségek figyelembevétele került előtérbe. Igaz, az építőipar hatalmas fejlődésen ment keresztül, de bizonyos szempontból visszaérteztünk a kiindulópont-hoz: nemzeti jellegű építészettel kell kialakítanunk, ahogyan ez a világ több részén – a Szovjetunióban, Japánban, a skandináv országokban – történik. Vannak ilyen kísérletek, s egyre több közöttük az olyan, amely nem a népi építészeti formáiba akarja kényszeríteni a betont, hanem annak logikáját, ekonómiáját, anyag- és színhasználatát megértve kíván mai, korszerű épületet alkotni.

IRODALOM

Beköszöntő. *Építés-Építészet* I./1-2 (1949), 1-2.

BENKHAARD ÁGOST: A magyar építőművészek 1954. évi konferenciája. *Magyar Építőművészet* III/1-2. (1954), 1. (Melléklet: A magyar építőművészek 1954. évi konferenciájának tézisei)

BIERBAUER VIRGL: A magyar építészeti története. Bp. 1937.

BONTA JÁNOS: A magyar építészet húsz éve, néhány gondolat története. Kézirat é.n.

BONTA JÁNOS-DÁNIEL PÉTER-ÉRDI TAMÁS: Modernista építészet – szovjet építészet. *Építés-Építészet* III/9-10. (1953), 487-501.

Dr. BORBIRÓ VIRGL: Az építészeti formalizmus kérdéséhez. *Építés-Építészet* I/4. (1949), 27-29.

Dr. CSEMEGI JOZSEF: A formalizmusról. *Építés-Építészet* I/5. (1949), 30-32. Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon. *Tér és Forma* XVIII/11. (1944-1945), 158-159.

FEKETE EDE: A szovjet építészeti II. össz-szövetségi kongresszusának tanulságai. *Magyar Építőművészet* V/2. (1956), 33-35. Fordulatot építészetünkben! *Építés-Építészet* III/5-6. (1951), 263-267.

FORGÓ PÁL: Új építészet. Bp., 1928.

GÁBOR ESZTER: A CIAM magyar csoportja (1928-1938). Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.

GÁDOROS LAJOS: A korszerű lakás térszükséglete és berendezése Országos Építésügyi Kormánybiztosság 1946.

Dr. GERŐ LÁSZLÓ: Az építőművészet és a formalizmus kérdései *Építés-Építészet* I/5. (1949), 28-29. Harc az építészeti stílusért. *Szabad Művészet* 1950/11., 458.

HORVÁTH MÁRTON: Művészetpolitika – két évtized távlatából *Kritika* 1975/11., 1819.

KARDOS GYÖRGY: Építészettörténeti és építőművészeti tanulmányok. Építésügyi Kiadó, Bp., 1953.

KISLÉGHY NAGY ISTVÁN-POGÁNY FRIGYES: Az építészeti formalizmus lényege. *Építés-Építészet* I/4. (1949), 24-27.

Ifj. KISMARTY LECHNER JENŐ: Városi lakástípusok. Országos Építésügyi Kormánybiztosság 1946. A kommunista magyar építésszek határozata. *Építés-Építészet* I/5. (1949), 3.

LUX LÁSZLÓ: Újabb zűrzavar mai építészetünkben. *Szabad Művészet* 1955/5., 233-237. A Magyar Építőművészek I. Országos Kongresszusa. *Építőipari Könyv- és Lapkiadó Vállalat*, Bp., 1952. A Magyar Építőművészek Szövetsége MDP Aktív Vezetősége 1955. évi április hó 26-i ülésének anyagából (összeállította: Bonta János) *Magyar Építőművészet* IV/9-10. (1955), 315-317.

MAJOR MÁTÉ: Az építészet alakulásának és fejlődésének törvényszerűségei. Az építészetelmélet: az építészet sajátosságai és bizonytalansága. *Magyar Építőművészet* IV/11-12. (1955), 326-328.

MAJOR MÁTÉ: Építészet és realizmus. *Kritika* III/4. (1965), 19-25.

MAJOR MÁTÉ: Építészet és társadalom. Kézirat gyanánt. Tankönyvkiadó Jegyzetsokszorosító, Bp., 1952.

MAJOR MÁTÉ: Építészetünk tegnap, ma és holnap. Kézirat é.n.

MAJOR MÁTÉ: Építőművészetünk problémái. *Csillag* 1955/2. 406-420.

MAJOR MÁTÉ: Építészetünk útja. *Építés-Építészet* I/6-7. (1949), 1-9.

MAJOR MÁTÉ: Formalizmus az építészetben. *Építés-Építészet* I/4. (1949), 19-22.

MAJOR MÁTÉ: Gondolatok-tettek: Építészetünk mozgatói. *Kritika* III/10. (1965), 12-26.

- MAJOR MÁTÉ: A moszkvai építészeti kongresszus után Szabad Művészet 1955/3. , 136-140.
- MAJOR MÁTÉ: Politika és építészet. Új Építészet II/3. (1947), 42-43.
- MAJOR MÁTÉ: Tíz esztendő magyar építésze. ÉKME Évkönyv 1955/56. , Bp. , 1957. , 1-44.
- MAJOR MÁTÉ: Az új építészet elméleti kérdései. (Szocialista realizmus az építészetben) Új Építészeti Köre kiadása, Bp. , 1948.
- MAJOR MÁTÉ: Válasz. Szabad Művészet 1955/6-7. , 293-302.
- MERÉNYI FERENC: Magyar Építészet 1867-1967. Műszaki Kiadó, Bp. , 1969. Miről kíván szólni az Új Építészet? Új Építészet I/1. (1949), 2-3.
- NOVÁK PÉTER: Haladó hagyományaink kérdéséhez. Magyar Építőművészet II/5-6. (1953), 160-168.
- PERCZEL KÁROLY: Építészetünk értékelése és fejlődésének iránya (Részletek a MÉSZ MDP aktívájának 1955. december 9-i ülésén tartott beszámolóból.) Magyar Építőművészet V/1. (1956), 1-3.
- PERCZEL KÁROLY: Építészetünk fejlődésének új szakasza. Magyar Építőművészet IV/7-8. (1955), 250-253.
- PERÉNYI IMRE: 1951 a fordulat éve a magyar építészetben Építés-Építészet III/9-10. (1951), 475-483.
- PERÉNYI IMRE: Építészetünk útja. Szabad Nép 1949, nov. 13.
- PERÉNYI IMRE: A Szovjetunió építésze - a szocialista társadalom építésze. Építés-Építészet II/3. (1950), 141-143.
- PERÉNYI IMRE: Új Csepel a dolgozók városa. Megjegyzések a kiállításához. Új Építészet III/6. (1948), 214-215.
- PERÉNYI IMRE: Városepítés a Szovjetunióban. Új Magyar Könyvkiadó, Bp. , 1947.
- PREISICH GÁBOR: Az építészeti forma kérdéséhez. Építés-Építészet I/4. (1949), 22-24.
- PREISICH GÁBOR: A háború utáni lakásépítés feladatai. Új Építészet I/1. (1946), 6-9.
- Dr. SZENDRŐ JENŐ: Ipari építészetünk tíz éve. Magyar Építőművészet IV/3-5. (1955), 110-113.
- SZERDAHELYI ISTVÁN: A magyar esztétika története 1945-1975. Kossuth Könyvkiadó, Bp. , 1976.
- A szocialista realizmus építészetének problémáiról. Megjegyzések Novák Péter cikkéhez. (VÁMOS FERENC, SZENTKIRÁLYI ZOLTÁN.) Magyar Építőművészet II/9-10. (1953), 288-292.
- Új építés. Molnár Farkas munkái, 1923-1933. Bp. , é. n.
- Vita építészetünk helyzetéről. A Központi Előadói Iroda Kulturpolitikai Munkaközössége ülésének rövidített jegyzőkönyve. MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály. Bp. , 1951. Kézirat gyanánt.
- WEINER TIBOR: Építészetünk problémái. Vita Major Máté tanulmányáról (Csillag 1955/2.) Magyar Építőművészet IV/6. (1955), 185-186.
- WEINER TIBOR: Építőművészetünk új szemléletének elvi kérdései. A Magyar Építőművészek Szövetsége II. Konferenciáján elhangzott vélemények tükrében. Magyar Építőművészet V/5. (1956), 129-130.
- WEINER TIBOR: A formalizmusról. Építés-Építészet I/4. (1949), 29-31.
- WEINER TIBOR: Szocialista realizmus. Építés-Építészet III/9-10. (1951), 484-486.
- WEINER TIBOR: A szovjet építészet formanyelve. Előadás a Magasépítési Tudományos Egyesületben a szovjet-magyar barátsági hónap alkalmából. Építés-Építészet II/4. (1950), 214-221.